

Människosyn och berättarteknik i svenska socialreportage

Fem 1900-talsreportrar och deras kontext

CECILIA AARE

Södertörns Högskola

Abstract

Sociala reportage skrivs av reportrar med ett personligt engagemang. De är hängivna det självpåtagna uppdraget att berätta om sin tids stora frågor. Så ser mytbildningen ut. Men vad avgör hur reportagen utformas? Baserat på journalistikhistorisk forskning och narratologiska närläsningar av reportage av Ester Blenda Nordström, Gustaf Hellström, Stig Dagerman, Ivar Lo-Johansson och Barbro Alving, fem särskilt hyllade svenska 1900-talsreportrar, pekar den här artikeln ut hur det finns ett direkt samband mellan den förmedlade människosynen och textens berättarteknik. Artikeln visar vidare att tidsandan präglar vissa texter, inte minst när det gäller idéer om reporterrollen: hur bör en reporter framstå i sin text? Samtidigt visar den i ännu högre grad hur profilerade reportrar kan välja en egen väg.

KEYWORDS

sociala reportage, 1900-talsreportrar, narratologi, berättarperspektiv, journalistikhistoria, människosyn

Inledning

Historiskt finns både en mytbildning och en omfattande historieskrivning om att sociala reportage skrivs av reportrar som vill påverka samhället med sin journalistik (Schudson, 1995, s. 94–110; McQuail, 2013, s. 22–24). I Sverige var ideal om reporteryrket som ett kall länge starka inom professionen (Nygren, 2008, s. 18; Hultén, 1995, s. 7). Detta återspeglas i debatter inom yrket men också i läroböcker om reportage, särskilt under det politiskt radikala 1970-talet då litterär sakprosa stod högt i kurs (Lagerlöf, 1985) och journalistutbildningen präglades av politiska vänstervindar (Gardeström, 2011, s. 228). Under 1980- och 1990-talen gav förlaget Ordfront ut hela tolv volymer om legendariska reportageskribenter i Sverige och internationellt (*Reportagens mästare*, 1989–1999). Dessutom utkom antologin med det talande namnet *Tio reportage som förändrade världen*. Utgivningen illustrerar vilken makt sociala reportage ansågs ha haft i samhället och vilken hög status de mest kända sociala reportrarna tillskrevs.

Den här artikeln zoomar in på det sociala reportaget under perioden 1910-talet–1950-talet, det vill säga innan 1970-talets samhällsintresse började påverka genren och före 1980-talets retroaktiva intresse. Under dessa fem decennier utvecklades socialreportaget i många riktningar, både till form och innehåll (Aare, 2023). I följande undersökning tar jag fasta på några av dem när jag identifierar samband mellan den valda berättartekniken och den människosyn som kan spåras i reportage av fem tongivande svenska socialreportrar: Ester Blenda Nordström, Gustaf Hellström, Stig Dagerman, Ivar Lo-Johansson och Barbro Alving. En utgångspunkt är frågan om de enskilda reportrarna verkar vara en produkt av sin tid eller om de tvärtom har varit föregångare.

Reportrarna har inte primärt valts för att de är representativa för sin samtid utan för att samtliga har hyllats för sitt sociala engagemang. Jag vill granska idealen, några av dem som setts som förebilder både inom och utom yrket. Därigenom bör det gå att säga något om socialreportagens ställning liksom om vilka sätt att berätta som alls kunde förekomma vid olika tidpunkter.

Det saknas mer omfattande forskning om svenska sociala reportage över en längre tidsperiod. Av de studier som finns är min monografi *Den engagerade reportern: Svenska sociala reportage 1910–2010* hittills den enda vetenskapliga undersökning som kombinerar journalistikhistoriska perspektiv med narratologiska närläsningar (2023).

Med *reportage* syftar jag i den här artikeln på den genre som internationellt går under benämningarna *literary journalism* och *narrative journalism*. Det rör sig om en texttyp där scener (något

händer på en specifik plats vid en specifik tidpunkt) är det centrala tillsammans med en personlig berättarröst (Aare, 2021, s. 9). Läsare erbjuds att ta del av en verklighet där de själva tycker sig vara på plats. Detta innebär att texterna inte ska blandas ihop med nyhetsartiklar, som saknar scener och har krav på opartiskhet och en neutral presentation där reportern själv är osynlig. Med *sociala reportage* avser jag reportage om ämnen av samhällskaraktär. *Reporterroll* syftar antingen på vilken karaktär en synlig reporter har i texten eller på berättarens attityd (Aare, 2021, s. 106–127). Tycker vi oss möta en flanör, ett ögonvittne, en äventyrare eller en reporter som uppträder förklädd?

För att dra slutsatser om idéströmningar med koppling till reporterrollen använder jag journalistikhistorisk forskning. För att identifiera reporterroll och människosyn i utdrag ur ett antal reportage använder jag en blandning av medieretorisk textanalys (Nerman 1973; Hultén 2000), som hjälper mig att tolka de förmedlade budskapen, och ett urval diskursnarratologiska analysbegrepp. För framställningsformer väljer jag de brett kända benämningarna *showing* (något skildras i scenisk form) och *telling* (något återges direkt av berättaren, utan koppling till en scen) (Booth, 1983, s. 40, 50 och 94). För berättarperspektiv väljer jag Göran Rossholms termer *afferent perspektiv* (en scen återges ur ett betraktande perspektiv) och *efferent perspektiv* (läsaren erbjuds att följa en karaktärs tankar eller känslor) (2005, s. 148–149). *Afferent perspektiv* innebär att något är ”som iakttaget eller uppfattat” av någon, antingen en anonym iakttagare eller en karaktär i berättelsen. Detta perspektiv passar särskilt bra för att beteckna den iakttagande positionen i ett klassiskt ögonvittnesreportage. Den kan förklaras med att ett ögonvittne i en scen är internt placerat, det vill säga närvarande inom berättelsen, men samtidigt externt placerat i förhållande till det eller dem som iakttas (Aare, 2023, s. 17–19). *Efferent perspektiv* innebär att något är ”som uttryckt, tänkt eller känt” av någon, primärt inom en scen. Jag har tidigare utvecklat en teoretisk modell över hur en reporters *professionella (kontextuella) engagemang* omsätts i ett *narrativt (textuellt) engagemang* i reportagetext (Aare, 2021). Det narrativa engagemanget, det vill säga det engagemang som texten kommunicerar, kan delas in i *narrativ inlevelse* och *narrativ medkänsla*.¹ Inlevelse, att känna *med* någon, kan förmedlas oberoende av om läsaren känner sympati för en person eller inte. Medkänsla/sympati, att känna *för* någon, innebär att läsaren erbjuds att tycka synd om eller sympatisera med någon utan att nödvändigtvis föreställa sig den personens situation.² Narrativ inlevelse är alltid en konsekvens av ett efferent perspektiv och ska förstås som att läsaren erbjuds att dela de upplevande karaktärernas *här och nu*. Detta begrepp hör därmed främst ihop med berättelsens

scener men kan också uppstå när berättarrösten simulerar en typ av hypotetiskt efferent perspektiv. Narrativ medkänsla ska förstås som att reportern som berättare eller karaktär explicit uttrycker medkänsla eller sympati med någon av (de andra) karaktärerna, alternativt att texten implicit förmedlar medkänsla eller sympati med en karaktär. I scenisk framställning är detta alltid en konsekvens av en typ av afferent perspektiv som innebär positiva generaliseringar om människor i form av romantisering eller exotisering. Men afferenta perspektiv kan också kombineras med negativt laddade generaliseringar, vilket ytterligare ökar distansen mellan läsaren och dem som skildras. Enstaka ytterligare begrepp tillkommer i artikeln och förklaras då direkt i texten.

En expansiv period med öppenhet för äventyr

Pressforskare pekar ut Wendela Hebbes "Arbetarkarlens hustru" från 1846 som det första sociala reportaget i en svensk dagstidning (*Tidningskvinnor*, 2000, s. 24–34). August Strindbergs reportageserie *Bland franska bönder* från 1886 brukar lyftas fram som särskilt inflytelserik för genren de kommande decennierna (*Tio reportage som förändrade världen*, 1982, s. 11–34). Annars var det nya under 1910-talet att svenska dagstidningsjournalister började arbeta uppsökande. De nöjde sig inte längre med att passivt sammanställa "meddelanden" som inkommit till redaktionerna utan prövade också en ny självständighet (Ekecrantz & Olsson, 1994, s. 129). Den självständigheten syntes först i reportagets form (Ekecrantz & Olsson, 1994, s. 129–130), och här var det kvinnliga reportrar som gick i täten; medan männen fortfarande satt kvar på redaktionerna och redigerade eller på sin höjd gav sig ut för att referera en riksdagsdebatt eller rättegång (Jarlbrink, 2009, s. 169) började kvinnliga reportrar skildra små och stora händelser mitt i vimlet där människor rörde sig. Efter en roman av Ellen Key, själv journalist, kom de att kallas "pennskaft" (*Tidningskvinnor 1690–1960*, s. 122). De skrev artiklar i form av korta impressionistiska scener, med färg och fläkt, återgivna sinnesintryck och livfulla detaljer.

Parallellt med denna utveckling blev det vanligare med äventyrsreportage och krigsreportage (Schudson, 1978, s. 69; Bak, 2020), två exempel på en journalistik som tog med läsaren till dramatiska skeenden långt bort. Samtidigt började dagstidningar använda sig av egna utrikeskorrespondenter som både arbetade uppsökande och kunde rapportera om krig och andra omvälvande händelser.

En svensk reporter som sökte äventyr genom sin journalistik var Ester Blenda Nordström, mest känd för reportageserien *En piga bland pigor*, som först skrevs för *Svenska Dagbladet* 1914 och sedan

gavs ut i bokform. Den byggde på iakttagelser från hennes tid som pigga på en gård i Sörmland och väckte uppmärksamhet för sina avslöjanden om de dåliga arbetsförhållandena för pigor, en fråga som Nordström sedan tidigare var engagerad i (Bremer, 2017, s.12).

Nordström kan på flera sätt uppfattas som föregångare. Hon var först med att introducera *rollreportaget* i Sverige, en arbetsmetod som innebar att uppträda förklädd för att som journalist kunna ta sig in i slutna miljöer. Det äldsta kända exemplet på metoden kommer från amerikanska Nelly Bly, som 1885 fingerade sinnessjukdom för att tas in på en anstalt och sedan publicerade en skildring av villkoren för de intagna. Långt senare skulle metoden bli känd under beteckningen att *wallraffa*, efter den västtyske reportern Günter Wallraff.

En pigga bland pigor trycktes i upplaga på upplaga och kom också att filmatiseras. Uppmärksamheten gav Nordström möjlighet att fortsätta skriva om miljöer som måste ha tett sig exotiska för läsekretsen. Det blev bland annat en bok om hur hon tog jobb som lärarinna åt samebarn och delade samiska familjers vardag, en annan om hur hon reste med ett fartyg för utvandrare till USA och sedan liftade runt på den nordamerikanska kontinenten och en tredje om hur hon ingick skenäktenskap med en svensk forskare för att kunna följa med på en expedition till Kamtjatka-halvön. Nordström drogs till äventyr och det okända (Bremer, 2017), och i alla sina reportage framträder hon i reporterrollen *äventyrsreporter*: hon inbjuder läsaren att ta del av märkvärdigheter och faror som hon själv utsatt sig för, till exempel milslånga vandringar över fjället i oväder eller att färdas i USA genom att hålla sig fast i underredet på en godstågsvagn.

Efter en närmare granskning av berättartekniken i Nordströms reportage kan jag direkt konstatera att växlingar i berättarperspektivet återspeglar hur människosynen skiftar. I *Kåtornas folk* skildrar hon hur renhjorden väntas återvända efter att ha varit på bete i Norge:

En halvmil bort hade hjorden stannat – om man lyssnade riktigt intensivt och allt var stilla, så kunde man höra hundarnas skall därbortifrån [...]. *Nu gällde* allt endast hjorden. *Var* den fet, *var* den frisk, *var* det många kalvar födda, [...]. *I morgon var* det gärde – javisst. Och i *övermorgon* och dagen därpå, och så många dagar man *kunde* få hjorden samlad.

(1916, s. 256–257, mina kursiveringar).

Från och med “Nu gällde” hittar vi *fri indirekt diskurs* (en tanke eller känsla uttrycks i tredje person, samtidigt som en hänvisande fras i stil med “tänkte hon”, “kände han” saknas). Stildraget hör ihop med den typ av språk som romanförfattare använder för att skapa interna

perspektiv i tredje person. Det medför att läsaren ser med en skildrad karaktärs ögon så att berättarperspektivet blir *efferent*; oavsett om vi känner sympati för personen eller inte tvingas vi uppleva världen så som hen uppfattar den. Därmed uppstår *narrativ inlevelse*. I det här fallet syftar "man" i början på citatet på reporterns och det samiska kollektivets gemensamma perspektiv. Det är detta, inklusive den samiska erfarenheten av renskötselns villkor, som läsarens erbjuds dela.

Detta sätt att berätta brukar förknippas med journalistik som uppstod med 1960-talets amerikanska *new journalism*. Men här märker vi alltså att det är på plats hos Nordström redan under svenskt 1910-tal. Detsamma kan sägas om *episkt preteritum* (att verb i preteritum inte betecknar dåtid utan kan stå tillsammans med tidsuttryck som signalerar nutid eller framtid), något som annars anses vara typiskt för fiktion (Hamburger, 1973, s. 64–73) men som här syns i de kursiverade uttrycken.

Även om Nordströms stil delvis kan te sig modern kan vi i hennes texter hitta en människosyn som kan kännas förlegad i våra dagars ögon. Ibland beundrar hon sin arbetskamrat på gården, pigan Anna, för hennes anspråkslöshet och flit: "Men när hon på morgonen vaknade, gick hon ständigt med lika lugn, belåten iver till arbetet, som hon utförde snabbt och väl och med samma glada villighet så lång dagen var. Vad jag beundrade henne och vad jag beundrar henne ännu! Och vad jag avundas henne den måttfulla styrka och kraft varmed hon gjorde allt" (1919, s. 126). Här uppstår narrativ medkänsla/sympati med Anna men också en distans genom att reportern själv, liksom underförstått läsaren, inte kan eller skulle ha klarat av de långa arbetsdagarna utan att klaga. Anna är dock bara nöjd och glad. Därmed görs hon främmande för läsaren.

Andra gånger framställs Anna som korkad och någon som inte bryr sig om sin hygien. Med ett drastiskt språk, kryddat av ironi, skriver Nordström att Anna "kliar sig länge och omsorgsfullt i huvudet med stelt stirrande ögon" och "spottar ljudligt" (1919, s. 50). I boken från Lappland heter det om en samekvinna: "Som en hök slog hon ned på allt som glänste grant och blankt, ögonen fingo ett tränande uttryck och händerna sträcktes med en nästan omedveten gest efter det. Såg hon en vacker, brokig mössa tog hon den utan krus från ägarinnans huvud" (1916, s. 25). Här bygger de nedsättande formuleringarna på generaliseringar. Nordström växlar mellan en syn på samer som tycks förankrad i 1910-talets koloniala blick (Bremer 2017, s. 178–179) och, på andra ställen i boken, en beundran för deras förmåga att tämja naturens krafter.

Berättartekniskt är människosynen i de två senaste citaten endast förenliga med ett *afferent perspektiv* där läsaren ser textens karaktärer från utsidan och får ta del av berättarens kommentarer (*telling*)

om dem. Det intressanta är att distans skapas oavsett om generaliseringarna är öppett negativa, som om samekvinnan, eller positiva, som i det första citatet om pigan Anna.

I Nordströms beskrivning av ett svenskt hem i utvandrabygder i USA framträder en distans som troligen inte var lika uppenbar för samtida läsare: "Men jag ska aldrig glömma [...] det varma lilla köket, där gulnade porträtt från Sverige stirrade på en från väggarna [...]. Då och då kom en djup suck från Karolina, allteftersom att minnena rullades upp, och för var gång hon suckade räckte Erik ut handen med en tafatt rörelse och strök henne över skuldran eller knät" (1926, 130). Denna gång är människosynen romantiserad och byggd på nostalgi. Detta reportage publicerades första gången 1923, men det är rimligt att anta att sådana romantiseringar låg i tiden redan under 1910-talet eftersom också Hellström ibland uttrycker sig på liknande sätt 1915 (Aare, 2023, s. 65). Både där generaliseringarna har positiv och där de har negativ karaktär blir det svårt för läsaren att tänka: "detta hade kunnat vara jag". Den här dubbelheten är något som tidigare forskare inte har pekat ut.

Till skillnad från i exemplen om pigan Anna och den samiska kvinnan återger citatet om utvandarparet en scen genom framställningsformen *showing*. Men berättarperspektivet är inte efferent; det förmedlar inte vad Karolina eller Erik själva tänker. Inte heller liknar det konstruktionen där reportern uttrycket samekollektivets gemensamma erfarenhet. I stället är det reportern själv, synlig i ett inledande "jag", som med ett afferent perspektiv betraktar det gamla paret. Läsaren är hänvisad till besökarens blick och, med den, hennes människosyn.

Varifrån kom då Nordströms värderingar, som särskilt märks genom stilen och det valda berättarperspektivet? Kanske spelade hennes medelklassbakgrund in, men större betydelse får man nog tillskriva de strukturer som bland andra Bengt Nerman (1973) har visat existerar inom journalistisk produktion. Det handlar om band som knyts mellan en redaktion och publikens förväntningar. Även modernare forskning inom dagordningsteori pekar ut hur journalistik växer fram i ett ständigt samspel mellan vad publiken väntar sig och vad journalisterna väntar sig att publiken väntar sig (se till exempel Shehata, 2015). Med en sådan förklaringsmodell återspeglar Nordströms värderingar om samer och pigor världsbilden hos *Svenska Dagbladets* dåtida, borgerligt sinnade Stockholmsläsare. Man skulle också kunna säga att reportern uppträder som länk mellan sin urbana läsekrets och den miljö som är exotisk för både henne och läsarna.

Gustaf Hellström speglad genom Stig Dagerman

Gustaf Hellström var både skönlitterär författare och en av Sveriges första fast anställda utrikeskorrespondenter. Under flera decennier rapporterade han för *Dagens Nyheter* från olika håll i världen. I en samling reportage från första världskrigets Frankrike visar mina analyser att han delvis går sin egen väg, både berättartekniskt och ideologiskt. Han tar visserligen tydligt ställning för Frankrike i kriget, men samtidigt ser han också tyska soldater som offer. Denna människosyn bottnade i en principiell motvilja mot militarismen och gick emot den rådande tidsandan (Hellström skrev på annan plats i tidningen debattartiklar i frågan). I ett reportage citerar han en fransk sergeant som beskriver hur tyska soldater skickas fram i led på led som kanonmat, oavsett hur dåligt det går för dem. "Stackars satar!" utbrister sergeanten. (Hellström, 2014, s. 66). På ett annat ställe reflekterar berättaren över hur en tysk soldat, "oavsett vilka älskansvärda egenskaper han än äger", tvingas lyda order: "Han är ett offer, han måste bli ett offer för ett politiskt system, som när det gäller, ej blinkar ett ögonblick att riva sönder neutralitetstraktater" (s. 49).

Det ideologiska perspektivet på krig delar Hellström med Stig Dagerman, som ett världskrig senare skulle göra en liknande analys. Under svenskt 1940-tal ansågs han vara en av de mest lovande unga författarna. Likheter mellan hans och Hellströms journalistik är både tematiska och stilistiska och utgör ett intressant exempel på att reportage inte behöver vara knutna till en viss tidsanda samt att man som forskare kan hitta oväntade beröringspunkter. Jag vill därför bryta den kronologiska dispositionen med en jämförelse mellan Hellström och Dagerman.

När Dagerman 1946 reste runt i Tyskland för att skildra andra världskrigets förlorare var han gift med en kvinna som kommit som politisk flykting från Tyskland till Sverige. Man skulle därför ha kunnat vänta sig att han i sin reportagesamling *Tysk höst* är hatisk eller åtminstone uppvisar en distans till tyskarna. Men en sådan attityd skulle gå emot hans syndikalistiska grundsyn, som ofta omnämns när hans skönlitterära författarskap analyseras (Palmkvist, 1989, s. 23–36). I stället avstår han från att döma dem som bara varit vanliga medlöpare. Kriget, menar han, berodde inte på att tyskar i allmänhet är ondare än andra folk. I stället var det följden av ett system som krävde odelbart lydnad av individen. Dagerman skriver: "är inte samma lydnad när allt kommer omkring det betecknande för individens förhållande till sin överhet i alla världens stater" (1981, s. 17).

Även om Dagerman idémässigt kan placeras in i det litterära 1940-talet, med teman som pessimism och hopplöshet, kan både han och Hellström i sin journalistik uppfattas som solitärer, framför

allt genom den icke-dömande attityden. Här finns också en likhet i ett socialt engagemang. Utöver reportage och romaner skrev Hellström opinionsartiklar i frågor om demokrati och diktatur samt sociala klyftor. När han under 1910-talet var *Dagens Nyheters* Londonkorrespondent rapporterade han om suffragetrörelsen och hungermarscher i East End och i sin roman *Kärlek och politik* skildrar han med kritisk blick det engelska klassamhället från samma period (Forsgren, 2018).

Humanismen i Dagermans reportagesamling var avvikande under hans livstid men har hyllats desto mer av eftervärlden, till exempel av Olof Lagercrantz som sätter fingret på hur *Tysk höst* skilde sig från andra Tysklandsskildringar åren efter krigsslutet: "det är i kraft av sin direkta och omedelbara medkänsla Dagerman gör sådan verkan. Flertalet som såg Tyskland dessa år kunde ej befria sig från en dömande attityd som gjorde deras ögon skumma för vad som skedde" (1989). Reportagen gavs 1947 ut i bokform och har sedan dess tryckts i flera upplagor. I en doktorsavhandling om Dagermans journalistik tar de stor plats (Palmkvist, 1989).

Hellströms journalistik föll efter hans död i glömska men fick en viss renässans när Gustaf Hellström-sällskapet bildades år 2000. Den uppburne journalisten Jan Olof Olsson, Jolo, som kom till *Dagens Nyheter* 1945, såg Hellström som en förebild och har hyllat hans insatser. Hellströms medarbetarskap i tidningen, slår Jolo fast, "hör [...] till det största inom den svenska journalistiken" (1954). Hellström är dock inte lika känd som Dagerman, som är ihågkommen för sin skönlitterära produktion på ett annat sätt. Det kan därför vara intressant att lägga märke till hur Hellström tänkte i samma banor som Dagerman drygt 20 år innan *Tysk höst* skrevs.

Berättartekniskt uppträder Hellström i sina krigsreportage i den klassiska reporterrollen av ett *ögonvittne* (Schudson, 1995, s. 99 och 108). Detta syns bland annat i några reportage som han skrev efter att ha bjudits med utländska journalister på en pressresa direkt till fronten. Ett exempel:

[P]å marken blomma gullvivor och liljekonvaljer, och i ett och annat träd, vars krona ännu är kvar, dikta trastar kärleksvisor, och längre bort håller göken på att stamma.

Men för resten - - -

Åttio procent av träden stå med avbrutna kronor. En jättestorm av granater har knäckt stammarna. [...] mellan gullviva och liljekonvalj ligger allt det, ett slag lämnar efter sig. Gravar, gravar och åter gravar. Uniformspersedlar av alla de slag, tyska "feldgrau" vapenrockar, franska mörkblå uniformskap-
por, skjortor och byxor och kalsonger och kängor, tyska stövlar,

uniformsmössor och pickelhuvor, splittrade gevärskolvar och allt tänkbart och otänkbart.

(s. 144).

Framställningsformen är främst *showing*, som framhäver kontrasten mellan naturens grönska och krigets lämningar. I sådana avsnitt är Hellström mer konventionell än Nordström, genom att han varken uppträder förklädd eller som äventyrare. I stället nöjer han sig med att, ur ett *afferent perspektiv*, skildra vad han ser på plats. Man kan lägga märke till att han i sin uppräkningslista både nämner "tyska" och "franska", som för att påminna läsaren om att kriget drabbar soldater på båda sidor.

Som berättare, i passager av *telling*, är Hellström desto djärvare, både stilistiskt och via en empatisk attityd. Här hittar vi på nytt den tydliga kopplingen mellan berättarperspektiv och människosyn. I ett reportage från början på kriget skriver han:

Kriget har kommit Paris inpå dörren. Ända till de allra senaste dagarna stod det som en överklig realitet för en. Kanondundret och mitraljöserna voro så långt borta, blodbadets fasor utspelade sig vid gränsen och mellan Paris och dit var det dagsmarscher. Man visste att en av de största människosläktningarna krigshistorien känt försiggick däruppe vid Charleroi och Mons. Man visste att ens makes, ens brors, ens sons liv stod på spel, att löpgrafvar fylldes med lik och kanoner rullade över dem som på en landsvägs makadam.

(s. 40).

Här syftar "för en" i andra meningen och "Man" i tredje meningen på reportern tillsammans med resten av parisarna. Det skapar en inkludering på samma sätt som när Nordström gör sig till en i kollektivet som väntar på renhjorden. I nästa "Man" sker dock något oväntat. Det betecknar väntande hustrur, systrar och mödrar, alltså en grupp där reportern själv inte ingår. Men det bygger inte på att reportern har intervjuat franska kvinnor om deras tankar och känslor. I stället rör det sig om en sorts tankeexperiment där berättaren erbjuder läsaren att föreställa sig hur det kan kännas att vara en fransk kvinna som väntar i ovisshet på nyheter från fronten. Trots att läsaren inte erbjuds närvarokänsla via en scen lyckas Hellström förmedla narrativ inlevelse. Vi får därmed ett slags hypotetiskt efferent perspektiv utan att framställningsformen *showing* är inblandad. Detta sätt att skriva motarbetar effektivt tendenser till generalisering.

Också Dagerman använder pronomenet "man" som en sorts inlevelsefantasi, i hans fall för att locka läsaren att tänka sig in i hur det

kan vara att bo i en källare och leva på potatis (nöden var stor i Efterkrigstyskland):

Man vaknar, om man överhuvudtaget sovit, frysande i en säng utan filter och går i *kallt vatten över fotknölna* fram till *kaminen* och försöker få eld på några sura grenar från ett bombat träd. Någonstans i *vattnet* bakom hostar barn vuxet och tuberkulöst. [...] På *kaminen* står en gryta med *vatten – vatten* finns det gott om – och man böjer sig ner över *vattnet* på golvet och plockar upp några *potatisar* som ligger på källargolvets osynliga botten. Den som står i *kallt vatten över fotknölna* lägger dessa *potatisar* i *grytan* och väntar på att de med tiden skall bli ätbara, fast de var frusna redan när man lyckades få tag på dem.

(1981, s. 8–9, mina kursiveringar).

Texten är skriven på ett mer litterärt språk än Hellström använde; särskilt syns detta i de stilistiska upprepningarna av nyckelord (se mina kursiveringar). I bruket av pronomenet "man" finns dock en likhet. Scenen, visar Palmkvist (1989), baseras på en familj Dagerman faktiskt mötte. Men i stället för att namnge personerna och staden där källaren låg använder han den ovanliga "man"-formen och gör på så vis det individuella generellt – och då inte på ett sätt som hindrar utan *inbjuder* till narrativ inlevelse: det här hade kunnat vara vem som helst, det hade kunnat vara du.

Sociala kartläggningar och generaliserande anspråk

Åren kring 1930 växte i Sverige en typ av reportage fram som hade mer utpräglat social karaktär än det tidigare äventyrsreportaget. Reportrar skildrade socialt utsatta miljöer som fängelser, mentalsjukhus och bordeller liksom fattiga människors vardag. De var den här gången primärt inte ute efter äventyr. I en tradition med rötter hos Dickens och Zola hade de i stället ambitionen att kartlägga miljöer som läsekretsen dittills vetat lite om, trots att det inte rörde sig om fjärran länder (Elveson, 1979, s. 27–28, Hultén, 1995, s. 8–15). Arbetsplatser och arbetaryrken hörde också hit.

Många av dessa reportage publicerades i bokform, och en känd internationell föregångare är Jack Londons *Avgrundens folk* från 1902, om människor i slummen i Londonstadsdelen East End (Hultén, 1995, s. 11). Men framför allt är den Pragtyske reportern Egon Erwin Kisch en självklar portalfigur vars samlingsvolym *Den rasande reportern* från 1924 kom att bli förebild för generationer av sociala reportrar (Stolpe, 1982; Hultén, 1995, s. 13–15). Kisch förhöll sig inte neutral i sina texter. Tvärtom menade han i en programförklaring att

ett reportage bör vara ett "anklagande konstverk", på en gång samhällskritiskt och litterärt högtstående. (Stolpe, 1982, s. 250.)

Ett svenskt exempel där den kartläggande ambitionen står i centrum är Lubbe Nordströms *Lort-Sverige*, ursprungligen en radiodokumentär, senare en bok från 1938 om bostadshygien på svensk landsbygd. Två samhällskritiska romanförfattare som också skrev resereportage under det här decenniet var Josef Kjellgren och Ivar Lo-Johansson.

Lo-Johansson är främst känd för sina romaner och noveller om statare samt självbiografiskt grundade romaner, men han skrev också journalistik. Hans resereportage från slutet på 1920-talet tillkom på hans eget initiativ. De brukar räknas som tidiga exempel på 1930-talets sociala reportagevåg (Hultén, 1992) och handlar om när reportern är på luffen i Frankrike, engelska kolgruvearbetare, fattiga i East End och romska familjer i Ungern och Sverige. Genom sitt ämnesval och en uttalat undersökande ansats kan dessa reportage uppfattas som politiskt radikala och som del av den större litterära strömningen inom dåtida svensk arbetarlitteratur.

Även om Lo-Johansson gick i täten var han med den utgångspunkten alltså inte en solitär. Inte minst framgår detta av Mats Rehns avhandling *Jack London i Sverige* (1974). Rehn har hittat många svenska författare och journalister som i Londons efterföljd skrev skildringar om storstadsslum, och han visar hur Lo-Johanssons reportagebok från East End både tematiskt och stilistiskt (fattigdom romantiseras) kan inordnas i en sådan Jack London-vurm.

Reporterrollen i de fyra böckerna är oftast ett betraktande *ögonvittne*. Men undantag för vissa avsnitt i boken från Frankrike är resereportagens berättarteknik konventionell med en stark dominans av *telling*. Det innebär att Lo-Johansson inte skriver i form av utarbetade scener som ger läsare möjlighet att bilda sig en egen uppfattning om det skildrade. I stället är vi hänvisade till att acceptera berättarens beskrivningar och, framför allt, värderingar. För detta är journalistik där värderingar tar stor plats, i första hand genom generaliseringar i människosynen.

Positiva sådana generaliseringar hittar vi om manliga gruvarbetare. En arbetare som reportern möter i en gruva får honom att notera mannens "eldsvedda, manliga leende" (1928, s. 142) och fortsätta: "En enkel, bräcklig människa, men en man, som svurit av sig mycket av livet. Han log oss till mötes [...]. Det hade kunnat slå mig än djupare till marken, medan en våg av växande hat från mannens sida på sin höjd skulle ha gjort oss till jämlikar. Jag bekänner att jag greps av beundran inför detta drag av mänsklig nöjsamhet, ett brott till döden mot all social framåtanda" (1928, s. 143).

Vanligast är att berättaren i singular talar om gruvarbetaren som en viss "typ". När han ska beskriva denna typ (i praktiken gruppen

av gruvarbetare generellt) räknar han upp egenskaper som mod, styrka och just "nöjsamhet" (se ovan). Inte sällan kombineras hans beundran med romantisering, som då Lo-Johansson skriver om den typiserade mannens hem: "När samme man senare på dagen går ut från sitt lilla hem, där blommorna prunka på fönsterbrädan, symaskinen med bländande vitt överkast står i sitt hörn och barnen hoppa kråka på kammargolvet verkar han mycket prosaisk, men är sannolikt själv lyckligare. Faran i hans arbete undgår icke att sätta ett spår i hans väsen, även om han sist av allt skulle klaga eller beskärma sig över den" (1928, s. 63).

Beskrivningen kan påminna om Nordströms romantisering av ett hem i amerikanska svenskbygder fem år tidigare eller i hur Pigan Ester inte klagar på sina hårda arbetsvillkor. Det här sättet att skriva dyker ofta upp i svenska socialreportage under 1930-talet. I en inventering av fyra dagstidningar och tidskrifter 1930–1937 kommer Britt Hultén bland annat fram till att utsatta miljöer och människor får synas i journalistiken samtidigt som bilden är tillrättalagd. Hon talar om en "idyllvinkel" som präglar socialreportagens skildring av "strävsamma" arbetare och deras "enkla" hem (1993, s. 71–75). Nordströms reportage publicerades 1923, skildringen av gruvarbetare fem år senare. Liknande formuleringar återfinns hos Hellström (Aare, 2023, s. 65). Den romantiserande stilen i alla tre böckerna bör därför kunna uppfattas som tidstypisk.

Vad som däremot sticker ut i Lo-Johanssons resereportage är de generaliseringar som är negativa och betydligt grövre. I *Kolet i våld* redovisar reportern systematiskt fakta om kolbrytning, engelska gruvorters historik, löner, arbetsförhållanden, fackföreningar, olycksstatistik och bostadsstandard. Men på samma sätt beskriver han, som om det vore vetenskapliga fakta, vad som utmärker olika folkslag. I *Zigenare: En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar* från 1929, hävdar han att romer är genetiskt betingade till att ljuga och stjäla. Genomgående i alla fyra böckerna buntar han ihop människor efter etnicitet (även kineser, fransmän och norrmän). Så här kan det heta om judar i *Nederstigen i dödsriket*, boken från East End:

Avskryvårda gamla judegubbar med grått skägg, blå näsa, rinnande, vattniga ögon och snikna fingrar försöka prångla ut den simplaste lump till de passerande. Man ser unga smarta affärsjudar, som bedriva business i fint utmejslad stil. [...] Mitt bland vederstyggliga judekärningar till mer än hälften uppåtna av smuts och vanskördnad, möter man unga sköna judinnor med mjällvit hy under det kolsvarta håret, på vaggande länder i sköna kläder och på väg till synagogan.

(1929, s. 273–274.)

Som framgår av ovanstående citat blir de nedsättande formuleringarna särskilt iögonfallande då de gäller kvinnor, som ständigt sexualiseras och vars kroppar förknippas med äckelkänslor på ett helt annat sätt än mäns kroppar. Där kvinnor alls omnämns i böckerna sker det på gruppnivå; de definieras som "prostituerade", "arbeterskor", "hemlösa" eller, rätt och slätt, unga eller gamla. Om kvinnor som arbetar på en chokladfabrik heter det: "Något fuktigt *erotiskt*, fattigt *liderligt*, tandlöst och anfrått ligger över flertalet. De *skratta rått mot de mötande manfolken* och visa sina tandlösa munnar" (1929, s. 91). Om unga flickor i en gruvby förtäljer berättaren: "Ibland kan man hos byns flickor få se rörelser och poser av en så *förslagen charm*, att man kan börja undra över, vilka vägar sådant har kommit in i gruvbyn" (1928, s. 22). Kvinnor på ett härbärge för hemlösa får berättaren att beklaga män som behöver se dem: "Det är något särskilt ohyggligt för en man att se och sysselsätta sig med *djupt fallna kvinnor*. [...] Redan salarna med dessa fysiskt förverkade och *moraliskt förfäade* kvinnoavarelser likt bylten och knyten bland skrubbiga möbler och tarvlig inredning" (1929, s. 127). Man kan notera att fattiga kvinnor förknippas med prostitution även om de har ett arbete eller "bara" råkar vara hemlösa (se mina kursiveringar i citaten ovan).

Givetvis motverkar alla negativa generaliseringar effektivt läsarens möjlighet att leva sig in i de skildrade människorna, men det gör också de mer positivt hållna generaliseringar där beundran och romantisering dominerar. I det senare fallet kan narrativ medkänsla förmedlas men aldrig narrativ inlevelse. Överlag är det ovanligt i böckerna att reportern möter enskilda individer, kommer dem nära och berättar något unikt om dem. I de rapsodiska scener som förekommer är berättarperspektivet alltid afferent och stannar vid betraktarens distansnerande blick.

Skulle då den människosyn som säkert chockerar många av dagens läsare kunna förklaras med värderingar i Lo-Johanssons samtid? Kanske till en del när det gäller etnicitet. Statens rasbiologiska institut hade instiftats 1922, vilket innebar att det i slutet på 1920-talet fanns en sanktionerad uppfattning om att "raser" kunde undersökas och definieras vetenskapligt. Samtidigt är det värt att jämföra med Jack Londons mer än 27 år äldre *Avgrundens folk*, som Lo-Johansson själv refererar till i *Nederstigen i dödsriket*. Den är inte alls lika dömande mot fattiga människor, vare sig kvinnor eller män, och läsaren möter en mer empatisk attityd. Man kan vidare jämföra med de samtida Josef Kjellgren och Willy Walfridsson, vars socialreportage Hultén finner skildrar människor i utsatta miljöer, till exempel prostituerade kvinnor, med en "jämlik" attityd och som dessutom gör en klass- och maktanalys (1993, s. 71). En sådan analys genomsyrar även George Orwells *Vägen till Wigan Pier*, en reportagebok

om engelska kolgruvesamhällen som skrevs endast nio år efter *Kolet i Våld* men ändå ger uttryck för en helt annan kvinno- och kvinnosyn tillsammans med en kritik mot välbärgade människor som tänker att de som är fattiga har sig själva att skylla (Aare, 2023, s. 113–115).

Lo-Johannson undersökte makt och klass i sina romaner, självbiografiska berättelser och, på 1950-talet, i en reportageserie om svenska ålderdomshem. Han deltog också aktivt i samhällsdebatten när det gällde statsarsystemet, åldringsvården och svenska romers ställning. Men i resereportagen är det som om hans förklaringsmodeller stannar vid ett generaliserande anspråk på att ringa in vad som utmärker folkgrupper, gruvarbetare generellt och, med misgynna glasögon, kvinnor av olika slag.

Folkhemsgemenskap, exotisering och empatiskt engagemang

Under svenskt 1950-tal växte en samförståndsanda fram i dagstidningarna. Myndigheter och läsare skulle förenas i ett gemensamt projekt med journalisterna som påhejare men också som arkitekter. I en brett upplagd studie från 1995 visar en grupp medieforskare hur tidningarna tog en aktiv del i att forma idéer om det framväxande "folkhemmet" (Nittonhundrafemtiofem, 1995).

Studien bygger på analyser av hundra förstasidor från tio tidningar under en novembervecka 1955 och pekar ut hur innehåll, språk och bild konstruerar ett konsensusområde. Forskarna finner bland annat att förstasidestexterna innehåller en rad ord där ändelsen "sam" ingår, så som "samarbete", "samverka", "samhälle", "samordna", "samverka" och "tillsammans". Ordvalet signalerar underförstådda värderingar om att politiker, myndigheter och det svenska folket vid den här tiden hade ett gemensamt mål: att utveckla Sverige till ett välfärdsland (1995, s. 126–127). Tom Olsson kommenterar att journalister var med om att utforma folkhemmets "sociala horisonter", formulera problem som behövde lösas och anvisa lämpliga lösningar (1995, s. 126–127).

Studiens slutsatser kan appliceras på en reportageserie som Barbro Alving, känd som signaturen Bang, skrev från Norrland för *Dagens Nyheter* 1951. Bang är en av Sveriges mest kända dagstidningsreporter från 1900-talet. Under flera decennier rapporterade hon om vad som skulle komma att bli historiska ögonblick från krig och invasioner. Hon var aldrig stationerad som utrikeskorrespondent utan reste kors och tvärs, ibland på eget initiativ, och kallade skämtsamt sig själv "flygande reporter" (Alving 1982, s. 218).

Kristina Lundgren, som uppmärksammar Bang i en avhandling om tre kvinnliga stjärnreportrar, beskriver hur hon redan under sin livstid förvandlades till en myt (Lundgren, 2002, s. 9). Efter sin död

har hon fortsatt att hyllas. I en artikel inför *Dagens Nyheters* 160-årsdag i december 2024 lyfter Erik Ohlsson fram henne som en av de stora profilerna i tidningens historia (Ohlsson, 2024).

Bangs utrikesreportage har beundrats och analyserats. Men hon skrev även andra typer av texter, till exempel reportage från kungliga kröningar och begravningar där hon odlade en ironisk, lite raljant stil. Minst kända är reportage i mer vardagliga ämnen inom Sverige. Dit hör reportageserien från Norrland, som bestod av åtta reportage publicerade under en höstmånad 1951. I dem är Bang inte föregångare utan tvärtom en produkt av sin tid. De folkhemskonstruktioner som studien *Nittonhundrafemtiofem* identifierar i 1950-talets svenska journalistik dyker här upp i nästan parodisk form.

En närmare analys visar att ett "problem", med Olssons innebörd, beskrivs som att Norrland ännu inte är tillräckligt moget för att upp-tas i folkhemsgemenskapen. "Lösningar" antas finnas hos dem Bang intervjuar, vilka genomgående är elitpersoner: två landshövdingar, två distriktsläkare, en rektor, en tulltjänsteman och, lägst i rang, två distriktsköterskor, en bärödlare och en ABF-konsult. Alla representerar "det goda samhället" som ska lära norrlänningarna att äta mer frukt, sköta sin hygien bättre och läsa fler böcker. Vanliga människor, de som är föremål för förändringsivern, kommer över huvud taget inte till tals.

I ett reportage får Bang följa med en distriktsläkare när han åker runt på hembesök i gårdar i en trakt där tuberkulosen härjar:

Och vad gör man med de kvinnliga utskrivna som har stugan hemma full med ungar, som – læstadianismen! – hamnar i barnsäng och därmed eventuellt i återfallsstatistiken så snart det går och som ofta har att streta för familjen i ett hem som är norrländskt i gammal mening, *med golvdrag och obekvämlighet, med vattenbärning och djur i ladugården?* (Även om det fall väl är ett unikum som doktor Sandler kan berätta om, gården där man var så snål och rädd om hästen så frun fick gå för plogen!)

(4 november, mina kursiveringar).

Ordval som jag har kursiverat antyder visserligen narrativ med-känsla med gårdarnas kvinnor. Men det är "man" i första meningen som styr berättarperspektivet. Det kan jämföras med hur Hellström och Dagerman använder detta pronomen för att förmedla ett eferent berättarperspektiv med dem texten handlar om, i praktiken de som är offer. I exemplet av Bang tillhör "man" de sociala och medicinska myndigheterna. Det är de som berättaren gör gemensam sak med i grubblerier över hur norrländska kvinnor ska förmås att använda preventivmedel. Därmed förläggs den narrativa inlevelsen till dem och läsaren erbjuds att dela deras människosyn. Nu, menar berättaren, kan kvinnor som vårdats för tuberkulos komma hem och

sedan, av religiösa skäl (hänvisningen till læstadianismen), avstå från preventivmedel så att de föder barn på barn och samtidigt ris-kerar att få återfall i sjukdomen.

Bang uppträder i sina reportage alltid i reporterrollen som *läsarens ställföreträdare*. (Aare, 2021, s. 108–109). Det innebär att hon anspelar på sådant läsaren kan relatera till i sitt eget liv, ställer de frågor läsaren kan tänkas vilja få svaren på och, i utrikesreportagen, uppträder som en typisk svensk. I reportagen från Norrland kan man fråga sig vem denna läsare är. Anekdoten inom parentes i citatet erbjuder läsaren att skratta åt den snåla familjen och, i förlängningen, åt tokiga norrlänningar. Ironi är ett stilmedel som Bang ofta använder för att stärka känslan av samhörighet mellan reporter och läsare (Lundgren, 2002). Här lockas vi dock inte att skratta *med* norrlänningar utan *åt* dem. Det är med andra ord uppenbart att norrlänningarna själva inte antas ingå i den tipläsare som Bang riktar sig till.

I ett annat reportage berättar Bang om en tidigare landshövding som lät plantera 37 000 äppelträd för att locka länsinvånarna att äta mer frukt och på så vis motverka bristsjukdomar bland befolkningen. Men det dröjde innan vändpunkten kom, berättar ”rektor G. Malmros” som konstaterar: “Till en början visade det sig lättare att få västerbottningen att odla grönsaker än att spisa dem” (22 november). Än en gång är norrlänningarna inte inbjudna till gemenskapen med reportern och läsarna.

I Bangs norrländska reportage finns inga spår av distansskapande generaliseringar i form av romantisering, som hos Nordström, Hellström och Lo-Johansson. Däremot återkommer exotisering, som i exemplet om norrlänningars misstänksamhet mot frukt. En formulering förbinder landskapet med ett påstått norrländskt folkkyr- ne: “Norrland är som bekant skogar och malm och rikets råvarureser- voar. Och väldiga *vidder* och *vida vyer* och folkets envetna segrar över ödslighet och avstånd och köld. Och sturskhet på botten av ett uppslammad mindervärdeskomplex” (4 november, notera allitterat- ionen och assonansen, två av Bangs vanligaste stildrag som här har kursiverats av mig.) Beskrivningen exponerar en människosyn som främmandegör – både på gott (människor tyglar naturens makter) och på ont (de är sturska) – och kan te sig närmast kolonial när det exotiska folket anses behöva anpassas efter det framväxande folk- hemmet.

Här går det att dra samma slutsats som jag gjorde om hur Nord- ströms attityd gentemot samer och pigor skulle kunna förklaras med att reportern utnyttjar bandet mellan sig själv och sin läsekrets. Också i Bangs fall skulle *Dagens Nyheters* dåvarande Stockholmslä- sekrets, genom såväl attityder som stil (ironin) bjudas in till en ge- menskap med reportern. Detta tror jag man kan utgå ifrån är av

större betydelse för Bangs sätt att skriva än hennes personliga bakgrund. (När det gäller ironierna visar Kristina Lundgren (2002) att denna stil var något som Bang utvecklade i samspel med en annan läsekrets, den hon riktade sig till när hon tidigt i sin karriär arbetade på veckotidningen *Idun*.)

Skenbart paradoxalt finns en helt annan närhet i människosynen när Bang berättar om offer för händelser på stort avstånd från Sverige, till exempel under spanska inbördeskriget, finska vinterkriget och när sovjetiska soldater marscherade in i Budapest 1956. I den sortens reportage saknas ironiska formuleringar. Reportern är då inte bara *läsarens ställföreträdare* utan liknar på samma gång Hellströms *ögonvittne*, som ser som sin uppgift att vittna för omvärlden om vilka grymheter människor har drabbats av. Ett reportage från japanska Hiroshima 1948 inleds:

En kvart över åtta morgonen den 6 augusti 1945 promenerade den unge spårvägsbokhållaren Kiyosho Kikkawa med sin hustru på en väg en och en halv kilometer från den punkt där atombomben föll över hans stad Hiroshima. Han blev bränd, hustrun blev bränd, men de trodde det skulle stanna därvid. Fyra månader senare började huden på de brända kroppsytorna förvandlas. I dag är han och hustrun de sista kvarlevande bomboffren på Hiroshimas sjukhus, och den som har sett hans armar och rygg får kämpa med mardrömmar länge. Och vad tänker han? Hatar han amerikanerna? Hatar han livet?

Nej. Han som hela Hiroshima hatar bara en sak. Krig.

Man står på sjukhustaket och ser ut över Hiroshima, där det ligger i strålande sol med en blånande bergkrans i fonden – och annoterar tacksamt ett nederlag. Ens fantasikraft räcker inte till. Man borde kanske kunna, men man kan inte måla upp för sig hur synen såg ut den morgonen när en isande vit blix skrev världshistoria tvärsöver Hiroshimas himmel.

(Alving, 1982, s. 240–241).

En antydd rekonstruerad scen erbjuder läsaren att föreställa sig vara på plats när bomben föll och dela en drabbad civilpersons efferenta perspektiv. Berättaren gör sedan ett tidshopp fram till reportagets nutid men dröjer vid spårvägsbokhållaren Kikkikawas upplevelser. Hon formulerar frågor som hon precis har fått läsaren att undra över. Deras indirekta form suddar ut gränsen mellan inre och yttre, mellan mannens efferenta perspektiv (frågorna liknar vad mannen skulle kunna säga till sig själv) och en yttre scen där reportern intervjuar honom och samtidigt iakttar honom ur ett afferent perspektiv.

I nästa stycke syftar "man" inte på någon myndighet, som i reportagen från Norrland, utan på reportern själv i hennes vittnande roll. Men denna reporter är inte ett neutralt, oberört vittne som känslo-mässigt ställer sig utanför vad hon ser. Hennes "man" är inte heller

av samma slag som Hellströms eller Dagermans mer sofistikerade stilgrepp. I stället får det sin styrka av berättarröstens öppna värderingar. Här fungerar kontraktet om en ställföreträdare så att läsaren känner vad reportern känner, vi delar hennes efferenta perspektiv – och reporterns känsla är empati med alla atombombens offer. Därmed rymmer den korta passagen hela fyra berättarperspektiv: spårvägsbokhållarens efferenta, reporterns afferenta och reporterns efferenta perspektiv samt, till sist, ett hypotetiskt efferent perspektiv knutet till alla atombombens offer. Narrativ inlevelse i de japanska offren är en given slutprodukt.

Med detta medkännande sätt att rapportera hakar Bang inte på värderingar i tiden på samma sätt som då hon gör sig till tolk för "folkhemsvärderingar" i reportageserien från Norrland. Tvärtom går hon sin egen väg när hon med berättarteknikens hjälp förmedlar en människosyn fjärran generaliseringar.

Sammanfattning

I den här artikeln har jag presenterat fem portalgestalter inom det svenska, sociala 1900-talsreportaget. Min undersökning visar att de fem i olika grad kan inlemmas i tidsandan respektive valde en solitär väg. Den visar också hur starkt sambandet är mellan berättarperspektiv och reporterroll å ena sidan och den förmedlade människosynen å den andra. När reporterna skriver med efferenta berättarperspektiv förmedlar de narrativ inlevelse i de skildrade människorna, något som gör att läsaren kan sätta sig in i deras situation. När de skriver med afferenta berättarperspektiv förmedlar de i stället generaliseringar, antingen positiva, i form av exotisering eller romantisering, eller negativa, som leder till läsarens avståndstagande.

Ester Blenda Nordström skiftar mellan att, i rollen som äventyrsreporter, gå in i miljöer och skildra människor från insidan, med deras egen blick, och att ställa sig bredvid och främmandegöra dem hon möter. I det förstnämnda var hon en föregångare, i det sistnämnda tycks hon ha varit mer präglad av sin samtid. Mellan Gustaf Hellströms reportage från första världskrigets Frankrike och Stig Dagermans *Tysk höst* från 1946 finns likheter i en icke-dömande attityd. Båda reporterna gick sin egen väg i att hålla lydnadsprinciper snarare än enskilda soldater ansvariga för krig, och båda fick retroaktiv uppskattning för sitt humanistiska budskap, som hänger intimt samman med den valda berättartekniken. Parallellen mellan dem är fascinerande och har inte lyfts fram tidigare.

Ivar Lo-Johansson var i sina resereportage från slutet på 1920-talet en av flera föregångare genom ämnesvalet fattiga invånare i slumområden och människor i arbetaryrken. Han var också tidigt

ute med en systematisk, socialt utforskande ansats. Däremot sticker han i resereportagen ut med en människosyn präglad av fördomsfulla generaliseringar om etnicitet och kvinnor, något som går hand i hand med ett såväl afferent som distanserande berättarperspektiv och som tidigare forskare inte har uppmärksammat. Åtminstone kvinnosynen avviker från den man kan hitta hos flera samtida, jämförbara reportrar.

Barbro Alving, Bang, återskapar 1951, i en reportageserie om Norrland, tidens idéer om folkhemmet som ett gemensamt myndighets- och medborgarprojekt, samtidigt som hon exkluderar och exotiserar norrlänningar. Inget av detta har noterats av tidigare forskare. Både hon och Nordström knyter, via tematik och stil, sina läsare till sig på ett sätt som skulle kunna förklaras med målgruppstänkande och dagordningsteori. När Bang skriver drabbande om historiska ögonblick i länder långt från Sverige är människosynen en annan. Då förmedlar hon i stället en engagerad narrativ inlevelse som inte är tidstypisk och som i dag är en av de främsta anledningarna till att hon fortfarande är ihågkommen.

Jag har i ett tidigare sammanhang kunnat identifiera en mångfald av stilar och berättartekniker inom reportagegenren, i Sverige och internationellt, under hela perioden 1910–2010 (Aare, 2021). Med undantag för en stil dominerad av ifrågasättande och metakommentarer, som började dyka upp under 1960-talet (2021, s. 241–262), var alla dessa sätt att berätta på plats redan under 1910-talet. Skillnaderna har därmed historiskt varit större mellan enskilda reportrar än mellan olika tidsperioder.

För det begränsade urvalet i den här artikeln går det att konstatera att de undersökta reportrarna, med undantag för Lo-Johansson, utnyttjade en komplex berättarteknik med tydligt litterära inslag. Att Dagerman hade en litterär teknik förvånar inte, eftersom han är mest känd för en skönlitterär produktion där särskilt hans medvetna stil brukar framhållas. Mer spännande är det att Nordström och Hellström redan under 1910-talet skrev med litterära stilgrepp. I den kritiska diskussionen av *new journalism* är ett vanligt påstående att reportrar under amerikanskt 1960-tal med en sådan stil ägnade sig åt *fiktionalisering*. De skulle alltså ha lånat stilgrepp från skönlitteraturen, vilket ansågs ha varit något radikalt nytt (se till exempel Wahl Jorgensen, 2013). Jag har dock funnit att även Kisch, med en uttalad förebild i Zola (Hultén, 1995, s. 11), redan 1913 använde sig av *episkt preteritum*, *efferent perspektiv* och *fri indirekt diskurs* (Aare, 2021, s. 211–214). Skulle det därmed ha kunnat vara de svenska reportrarna som hade läst och tagit intryck av Kisch?

Min bedömning är att sambandet inte återfinns på individnivå. Mycket faller på plats om man, i stället för att uppfatta reportagegenren som en genre som "härmar" eller "lånar", inser att den

realistiska romanen och det moderna reportaget är två grenar på samma träd. De utvecklades parallellt i en mylla där viktiga företrädare var både romanförfattare och journalister (till exempel Zola och Dickens men också Hellström). Det som var utmärkande för den realistiska romanen (att gestalta i stället för att berätta, det vill säga mer av *showing* och mindre av *telling*, liksom scener med miljöbeskrivning och dialog) var och är också det som skiljer reportagegenren från nyhetsartikeln (Aare, 2021, s. 54–71). Reportrar som, likt Nordström och Hellström, båda reste och läste mycket insöp helt enkelt ett sätt att skriva som även den samtida Kisch tillägnade sig. Allt detta talar för att dessa tekniker faktiskt var spridda bland både romanförfattare och reportageskribenter många decennier innan *new journalism* gjorde sitt intåg på den journalistiska scenen.

Sammanfattningsvis är urvalet i den här artikelns undersökning begränsat till fem reportrar, men i och med att dessa särskilt har hyllats som förebilder bör slutsatserna ändå vara relevanta för den som vill förstå mekanismerna bakom viktiga strömningar inom det svenska sociala reportaget under 1910-talet–1950-talet.

NOTER

¹ Dessa två begrepp kan delvis sägas motsvara Suzanne Keens (2013) *narrative empathy* respektive *compassion/sympathy*. Jag vill dock understryka att Keens begrepp, som hör hemma inom forskningsfältet *narrative empathy*, ska förstås som både (skribentens) teknik och (textens) effekt (på läsaren). Mina begrepp syftar främst på strukturella och stilistiska konstruktioner inom texten, alltså vissa berättar- och stiltekniker.

² Underlaget till artikeln är, utöver angivna källor, hämtat från Aare (2023).

REFERENSER

- Aare, C. (2021). *Reportage som genre: En narratologisk undersökning av reportagegenren*. Diss., Stockholms universitet.
- Aare, C. (2023). *Den engagerade reportern: Svenska sociala reportage 1910–2010*. Makadam.
- Alving, B. (4 november 1951). Tornedalen mörk fläck i statistiken, älven ingen gräns för tbc-baciller. *Dagens Nyheter*.
- Alving, B. (22 november 1951). Boskap bas för framtida försörjning. Pionjär fann vild vinbärsbuske som löst problem i kala bygder. *Dagens Nyheter*.
- Alving, B. (1982). *Klipp ur nuets historia*. Gidlunds.
- Bak, J. S. (2020). Of Troops and Tropes: US Literary War Journalism from the Civil War to the War on Terror. I E. Dow & R. S. Maguire

- (red.), *The Routledge Companion to American Literary Journalism*. Routledge (s. 235–255).
- Booth, W. C. (1983). *The Rhetoric of Fiction*. The University of Chicago Press.
- Bremer, F. (2017). *Ett jävla solsken: En biografi om Ester Blenda Nordström*. Forum.
- Dagerman, S. (1981) [1946]. *Tysk höst, Samlade skrifter* 3. Norstedts.
- Ekecrantz, J., & Olsson, T. (1994). *Det redigerade samhället: Om journalistikens, beskrivningsmaktens och det informerade förnuftets historia*. Carlsson.
- Elveson, G. (1979). *Reportaget som genre*. Avdelningen för litteratursociologi, Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, nr 11.
- Gardeström, G. (2011). *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970*. Diss., Stockholms universitet.
- Forsgren, P. (2018). "Jag är ett mellanting". Klass och kolonialism i Gustaf Hellströms bildningsroman *Kärlek och politik*. *Sammlaren*, s. 79–96.
- Hamburger, K. (1973) [1957]. *The Logic of Literature*. (M. J. Rose, övers.). Indiana University Press.
- Hellström, G. (2014) [1914–1915]. *1 1/2 mil härifrån står världens största slag. Gustaf Hellström i första världskrigets Frankrike*. L. Leopold & Sigurd Rothstein (red.), Gustaf Hellström-sällskapets skriftserie 2.
- Hultén, B. (1993). *Trettioalet och det sociala reportaget: Brott och straff, idyll och folkhem*. JMK, skriftserie.
- Hultén, B. (1995). *Förändra verkligheten! Det sociala reportaget från Zola till Zaremba*. Ordfront.
- Hultén, B. (2000). *Journalistikanalys: En introduktion*. Studentlitteratur.
- Jarlbrink, J. (2009). *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. Diss., Linköpings universitet. Mediehistoriskt arkiv, 11, Kungliga biblioteket.
- Keen, S. (2013). Narrative Empathy. I *The Living Handbook of Narratology*.

<https://www.lhn.uni-hamburg.de/node/42.html>.

- Lagercrantz, O. (1989). Baksidestext till Palmkvist, K. *Diktaren i verkligheten: Journalisten Stig Dagerman*. Diss., Stockholms universitet. Federativ.
- Lagerlöf, K-W. (1985) Om realism och sårbarhet. *BLM*, 1, s. 27–32.
- Lo-Johansson, I. (1928). *Kolet i våld: Skisser från de engelska gruvarbetarnas värld*. Wahlström och Widstrand.

- Lo Johansson, I. (1929). *Nederstigen i dödsriket*. Wahlström och Widstrand.
- Lundgren, K. (2002). *Solister i mångfalden, signaturerna Bang, Maud och Attis samt andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*. Diss., Stockholms universitet.
- McQuail, D. (2013). *Journalism and Society*. SAGE Publications.
- Nermnan, B. (1973). *Massmedieretorik*. Awe/Gebers.
- Nittonhundrafemtiofem: Journalistiken och folkhemmet. (1995). J. Ekecrantz, T. Olsson & K. Widestedt (red.), Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 2
- Nordström, E. B. (1916), *Kåtornas folk*. Wahlström och Widstrand.
- Nordström, E. B. *En piga bland pigor*. (1919) [1914]. Wahlström och Widstrand.
- Nordström, E. B. (1926) [1923]. *Amerikanskt: Som emigrant till Amerika*. Åhlén och Åkerlunds förlag.
- Nygren, G. (2008). *Yrke på glid*. Stiftelsen Institutet för Mediestudier.
- Ohlsson, E. (23 december 2024). Profilerna som präglade DN – i 160 år. *Dagens Nyheter*. <https://www.dn.se/sverige/profiler-na-som-praglat-dn-i-160-ar/>
- Olsson, T. (1995). Från social utopi till byggprojekt: Journalistiken i omvandlingen av folkhemmet. I J. Ekecrantz, T. Olsson & K. Widestedt (red.), *Nittonhundrafemtiofem: Journalistiken och folkhemmet*. Skriftserien Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 2 (s. 125–145).
- Olsson, J.-O. (1954). Gustaf Hellström, reporter. *BLM*, 23 (8).
- Palmkvist, K. (1989). *Diktaren i verkligheten: Journalisten Stig Dagerman*. Diss., Stockholms universitet.
- Rehn, M. (1974). *Jack London i Sverige*. Diss., Stockholms universitet.
- Rossholm, G. (2005). Perspektiv och inlevelse i film och prosa. I S. Hellberg & G. Rossholm (red.), *Att anlägga perspektiv* (s. 147–172). Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Schudson, M. (1978). *Discovering the News: A Social History of American Newspapers*. Basic Books.
- Schudson, M. (1995). *The Power of News*. Harvard University Press.
- Shehata, A. (2015). Journalistikens dagordningar och gestaltningar. I *Handbok i journalistikforskning*. M. Karlsson & J. Strömbäck (red.), (s. 189–206). Studentlitteratur.
- Stolpe, J. (1982). Kisch och konsten att se. I *Tio reportage som förändrade världen, från Strindberg till Hemingway*. O. von Friesen, C. Hellmark & J. Stolpe (red.), (s. 239–251). Ordfront.
- Stål, M. (2002). *Signaturen Bansai: Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet*. Diss., Göteborgs universitet.
- Tidningskvinnor 1690–1960*. (2000). K. Lundgren & B. Ney (red.), Studentlitteratur.

Tio reportage som förändrade världen, från Strindberg till Hemingway.
(1982). O. von Friesen, C. Hellmark & J. Stolpe (red.), Ordfront.
Wahl-Jorgensen K (2013) Subjectivity and story-telling in journalism.
Journalism Studies 14(3): 305–320.

CECILIA AARE

Lektore

Institutionen för samhällsvetenskaper

Södertörns Högskola

cecilia.aare@sh.se